

Schwendtner Tibor

A TÖRTÉNELEM SZERKEZETE A KÉSŐI HUSSERL FILOZÓFIÁJÁBAN

Edmund Husserl 1935 májusában Bécsben tartott híres előadását, melyben „az európai emberiség történetfilozófiai eszméjét (illetve teleológiai értelmét)” kísérelte meg kifejteni (Hu 6 314. o., magyarul: 323. o.), egy orvosi hasonlaltal indítja. Ennek értelmezése kézenfekvő: a husserli fenomenológia célja nem más, mint a válságba került európai emberiség és tudomány kigyógyítása. Számomra azonban a késői Husserl filozófiája többnek tűnik, mint afféle terápiás gyakorlatnak, amely megkísérelné Európa elvesztett egészségét visszaadni. Husserl történelemfilozófiájának célja ugyanis radikálisabb és átfogóbb annál, minthogy beérje valaminek a *helyreállításával*. Inkább arra támaszt igényt, hogy „az emberiséget ... egy új emberiséggé alakítsa, arra képesítve, hogy abszolút teoretikus belátások alapján tökéletes felelősséggel rendelkezék önmagáról.” (Hu 6 329. o., magyarul: 342. o., v.ö. még Hu 6 338. o., magyarul: 354. o., Hu 29 109. o.) A történelem fenomenológiai értelmezésének jelentősége és tétje tehát abban áll, hogy sikerül-e az emberiség radikális átalakításának kiindulópontjává és hajtóerejévé válnia. De vajon nem a nietzschei értelemben vett monumentális történetírással van-e itt dolgunk, melyet azok az emberek alkotnak meg, akik „nagyot akar(nak) teremteni” (KSA I. 264. o., magyarul: 42. o.), s amely történeteszemlélet alkalmazásakor „a múlt maga szenved *kárt*: egész roppant részei merülnek feledésbe, sújtja őket a megvetés, s folynak tova mint valami szürke, vége nincs áradat, melyből csak egyes, felékesített faktumok emelkednek ki szigetek gyanánt” (KSA I. 262. o., magyarul: 40. o.)¹

Husserl két, általa döntő fontosságúnak ítélt történeti eseményt, a görög geometria születését és a galileánus természettudomány kialakulását állítja elemzéseinek centrumába. Arra a kérdésre, hogy miért éppen ezeknek az eseményeknek tulajdonít kitüntetett jelentőséget, akkor válaszolhatunk, ha megpróbáljuk megmutatni Husserl történelemfelfogásának előfeltevéseit. Ezek pedig a következők:

1. Az emberi élet és az emberi történelem végső soron nem más, mint a transzcendentális szubjektivitás önobjektívációja. (vö. Hu 29 84–89. o., 331. sk. o., Hu 15 378. skk. o., 387. skk. o.)
2. Az emberiség sorsa azon áll vagy bukik, hogy vajon képes-e az ember ezt az eredetileg rejtett és tematizálatlan önobjektívációt felderíteni. Husserl szerint ugyanis kizárólag az így belátott ésszerűség alapján lehetséges egy biztos etikai alapokon álló társadalom kibontakozása.
3. A transzcendentális szubjektivitás önobjektívációjának feltárása és az így nyert eredmények társadalmi befogadása végtelen folyamat, melynek szigorú teleologikus rendje van.

Husserl gondolati erőfeszítései elsősorban arra irányulnak, hogy ez a végtelen, teleologikus önmegismerési folyamat egyáltalán *beinduljon*. Szerinte tehát elsősorban *nem* az eddigi történelmet határozza meg valamiféle teleológiai összefüggés, hanem *az európai történelemben* lehetőségként rejlik egy jövőbeni teleologikus fejlődés. Így vizsgálatának a fő szempontja az, hogy történtek-e már kísérletek e folyamat megindítására, s ha igen, akkor azok miért nem sikerültek. Amikor tehát Husserl

¹ Ernst Wolfgang Orth a *Válság-könyvnek* szentelt interpretációjában szintén felveti Husserl történetírásának monumentális jellegét. (Orth 1999 35. o.) Husserl már az 1923/24-ben tartott *Erste Philosophie* című előadás-sorozatának elején is így fogalmaz: „A történeti visszatekintésnek először is lelki előkészítésre kell szolgálnia; olyan eredeti motivációkat kell felbresztenie, melyek érdeklődésünket és akaratunkat mozgásba tudják lendíteni.” (Hu 7. o.)

a geometria eredetét vizsgálja, akkor valójában egy teleologikus eszme csíráit keresi, amely azóta ugyan jelen van az európai emberiség kultúrájában, ám eddig még nem volt elég erős ahhoz, hogy áttörjön.² A Galilei-értelmezésben pedig nyilvánvalóan arra keresi a választ, hogy miért siklott félre a reneszánsznak az a nagyszabású kísérlete, amely megpróbált visszatérni ehhez az eszméhez.

Husserl azért látta éppen a geometria keletkezésében a transzcendentális szubjektivitás szintjének első megjelenését, mert e tudomány az evidens belátáson és az ideális, önazonos tárgy tételezésén alapul. Amint „A geometria eredete” című kéziratában írja: „Első lépcsőként szükségképp lennie kellett egy primitívebb értelemképződésnek, mégpedig kétségkívül úgy, hogy az először a sikeres megvalósítás evidenciájában jelent meg. ... Az evidencia itt semmi mást nem jelent, mint egy létező megragadását annak tudatában, hogy a létező eredetileg ugyanez itt.” (Hu 6 367. o., magyarul: II. köt. 44. o.) Az eredeti szövegben a nehezen lefordítható ‘Selbst-da’ kifejezés szerepel, melyet a következőképpen írhatnánk körül: valami mint önmagával azonos itt és most megjelenik a számunkra. Azt is mondhatnánk, hogy a geometria születésével a tárgyi azonosság eszméje született meg³, tehát a belátás, hogy vannak tárgyak, melyeket ha elgondolunk, akkor azt is szükségképp gondoljuk, hogy bármikor visszatérhetünk hozzájuk, s ugyanakként fognak számunkra adódni.

Husserl szerint e tárgyi ideális azonosság az első geometriák számára evidens belátásban, azaz *egy szubjektív aktusban* tárt fel, s ez azt jelenti, hogy a korrelatív viszony, az ‘evidens belátás – önazonos tárgy’ viszonya már jelen volt ebben az első felfedezésben. E korrelatív viszony realizálódásának Husserl számára hallatlan jelentősége van. Az ész tört be e tettel a történelemben, pontosabban szólva, az emberrel veleszületett, ám rejtkező ész itt bukkant először a felszínre, itt vált először manifesztté. (vö. Hu 6 273. o., magyarul: I. köt. 327. o., Hu 29 363. o.) Husserl történelemfilozófiai koncepciójában ehhez az első, úgynevezett eredeti alapításhoz (Urstiftung) csak Descartes tette mérhető, aki az ego cogito evidenciájának felfedezésével további bepillantást nyújtott a transzcendentális szubjektivitás működésébe. Míg az első, az európai történelem értelmét megalapozó tett inkább a korrelációs viszony tárgyi oldalát tette hozzáférhetővé, addig Descartes a szubjektív oldalra irányította a figyelmet.

A geometria eredeti alapításának értelme azonban az áthagyományozódás során egyre inkább veszendőbe ment. Ez az értelemvesztés az áthagyományozás lényegstruktúrájában rejlő lehetőség volt, mivel a nyelvi formában történő szedimentáció ki van szolgáltatva „a nyelv csábításának” (Hu 6 272. o., magyarul: II. köt. 51. o., vö. Derrida 1987 123. o., Kisiel 2001 15. sk. o.), azaz olyan asszociációknak, melyeket már nem támaszt alá eredeti tapasztalat. Ez az értelem-kiüresedési folyamat éppen a geometria felfedezésében rejlő ‘szubjektív’ mozzanatot szorította háttérbe, s az amúgy is hangsúlyosabb tárgyi oldal erősítette fel. E hangsúlyeltolódás Galilei munkásságával még végzetesebbé vált, s végső soron a modern természettudomány objektivista önfélreértelmezéséhez vezetett. E tendencia még Descartes nagy felfedését is érintette, amennyiben a karteziánus filozófiát jellemző „dualizmust is előkészítette”. (Hu 6 61. o., magyarul: I. köt. 85. o., v.ö. Patocka 1997 16. sk. o.)

E történeti folyamat husserli értelmezésének elsődleges célja tehát feltárni azokat az eredeti alapításokat, melyek – ha lappangva is – de meghatározzák az európai emberiség rendeltetését, jövőbeni fejlődésének teleológiáját. Mint Husserl a *Válság-könyv* 15., módszertani paragrafusában írja: „A görögség eredeti megalapozásában rejlik a *teleológiai kezdet*, itt születik meg egyáltalán az európai szellem.” (Hu 6 72. o., magyarul: I. köt. 98. o.) Az eredetre történő visszakérdezés elsődleges célja azonban nem a múlt újraértelmezése, hanem az emberiség jövőbeni átalakítása. „Az

Világosság
2002/4–5–6–7

Schwendtner Tibor:
A történelem
szerkezete
a késői Husserl
filozófiájában

² „A filozófia egész története ... nem más, mint a feladatnak mint végtelennek a megértése és annak objektivista megrövidítése közötti harc.” – írja a késői Husserl történelemfelfogását értelmező cikkében Ricoeur. (Ricoeur 1973. 253. o.)

³ A „Teleológia a filozófiatörténetben” című kései írásában Husserl a létezők felfogásában bekövetkezett „első és univerzális átalakulásnak” és „igazi forradalomnak” nevezi, amikor a korai görög gondolkodás rátalál az „önazonos dolgok univerzumának” eszméjére. (Hu 29 388. sk. o.)

öneszmélés a döntést (Entscheidung) szolgálja [...]” (Hu 6 73. o., magyarul I. köt. 99. o.) E szükséges döntéssel összefüggésben Husserl megkülönbözteti az eredeti alapítást és az úgynevezett végső megalapítást (Endstiftung), s amíg az eredeti alapítás csíraszerű eszmét plántál az áthagyományozás folyamatába, addig a végső megalapítás „a feladatot a teljes tisztaságában” (uo.) tárja fel, s így képes *apodiktikus kezdetté* válni. (vö. még Hu 6 443. o., magyarul: II. köt. 150. sk. o., Hu 29 418. o., Janssen 1970 99. o.) Husserl történeti elmélkedésének értelmét tehát éppen abban láthatjuk, hogy az eredeti alapításokra vonatkozó visszakérdezés segítségével ezeket az eredeti alapításokat végső megalapítássá fordítsa át, azaz olyan kényszerítő erővel tisztázza az eredeti alapításokban rejlő értelmet és akarati irányt (vö. Derrida 1987 24. o.), hogy az döntéssé érjen, s a jövőbeni végtelen folyamat *kezdetté* váljon. (vö. Janssen 1970 100. sk. o.)

Ennek az apodiktikus kezdetnek viszonylag részletes leírását kapjuk a *Válság-könyv* utolsó paragrafusában.⁴ Itt Husserl, miután utal a görög filozófia első szakaszára, amely „a hajnal képét rajzolja ki” (Hu 6 273. o., magyarul: I. köt. 328. o.), valamint Descartes-ra, aki felfedezte „az apodikticitás követelményét” és azt akarati mozzanattá tette (Hu 6 274. o., magyarul: I. köt. 328. o.), rátér annak a filozófiai megújulásnak a leírására, amely „az emberi élet új historicitását” (Hu 6 271. o., magyarul I. köt. 325. o.) lehetővé teszi. E megújuló filozófia „a filozófáló én legmélyebb és legegységesebb önmegértésének a filozófiája, mely én az önmagához eljutó abszolút ész hordozója.” (Hu 6 275. o., magyarul: I. köt. 329. o.)⁵ E filozófia révén az ember eljuthat addig, hogy „önmagát igazi énné, szabaddá és autonómmá alakítsa, hogy megvalósítsa a veleszületett ész, a törekvést arra, hogy hű legyen önmagához, mint ész-én azonos maradhasson önmagával.” (Hu 6 272. o., magyarul: I. köt. 327. o.) E filozófia révén tehát az ember önmagát mint „a transzcendentális szubjektivitás önobjektívációját” ismeri fel, vagyis felismeri azt az „apodiktikus teloszt”, mely a létében rejlik, s melynek kibontakoztatása az új emberiség feladata. „Embernek lenni teleologikus létet, létszerű legyen (Sein-sollen) jelent.” (Hu 6 275. o., magyarul: I. köt. 330. o.)

Az emberiség történetének ezt az új fázisát az emberi szabadság, az autonómia és a teleológia harmóniája jellemzi. E harmóniának ráadásul nemcsak az egyes embert, hanem az egész emberiséget is jellemeznie kell. Úgy tűnik, hogy olyan utópiáról van itt szó, amelynek egy végtelen történetben, a bennünk rejlő ész önmagára találásának történetében kellene megvalósulnia. E történet egyik sarkalatos – és nem problémamentes – eleme az apodiktikus telosz és az emberi szabadság feltételezett harmóniája. Felmerül a kérdés, hogy miféle szabadság-fogalom húzódhat e felfogás hátterében?

Husserl szabadság-fogalmának vizsgálatakor azonnal beleütközünk abba a meglepő ténybe, hogy Husserl e kulcsfogalmat – legalábbis az eddig megjelent szövegeiben⁶ – gyakorlatilag teljesen tematizálatlanul hagyta.⁷ Ez nemcsak azért meglepő, mert a husserli fenomenológia talán egyik legjelemezőbb vonása, sőt éthosza az volt, hogy a tapasztalatunkban rejlő tematizálatlan mozzanatokat tematikussá tette, s fáradságos részletelemzésekkel napvilágra hozta, hanem azért is, mert a filozófiájában az emberi szabadságot döntő pontokon explicit módon is előfeltételezi. Az *Ideen* első kötetében például azt írja, hogy a fenomenológiai redukció végrehajtása, az univerzális kétely működtetése „a tökéletes

⁴ E szövegrészt a kötet szerkesztője, Walter Biemel választotta ki a kutatási kéziratok közül, s helyezte a kötet végére.

⁵ A magyar fordításban – nyilvánvaló elírásaként – az ‘abszolút ész’ helyett ‘abszolút én’ szerepel.

⁶ Van Breda egy cikkében arra hívja fel a figyelmünket, hogy a hagyatékban jelentős mennyiségű kiadatlan kutatási kézirat található, ahol Husserl megkísérelte részletesebben elemezni a szabadság problematikáját. (Breda 1973 279. o.)

⁷ Az egyik legutolsó, nemrégiben hozzáférhetővé vált írásában Husserl a ‘tökéletes’ szabadság három mozzanatát különbözteti meg: 1. az epoché végrehajtásának a szabadsága, 2. a megvilágítás és a tisztázás szabad tette, 3. a kivitelezés szabadsága. (Hu 29 375. o.) Mindezt a tradíciókban rejlő feladatok átvétele vonatkozásában fejtette ki a szerző. Az egyik Kaizo-cikkében is a kritikus, reflektált beállítódást emeli a centrumba a szabadság vonatkozásában. (Hu 27 63. skk. o.) Ám e szövegek is *feltételezik, s nem vizsgálják* a szabad döntést.

szabadságunk birodalmába tartozik.” (Hu 3 64. o.)⁸ Husserl másik fő módszertani eljárása, az eidetikus redukció pedig a *szabad* variációs módszert használja a lényeg megragadására. A szabad variációs módszer azon alapul, hogy a különféle tulajdonságok variálása során beleütközünk azokba a határokbá, melyek átlépésével a dolog elvesztené identitását, s így e határok körvonalazzák a dolog lényegét.⁹ Ha a szabadságunk *korlátozott lenne*, akkor esetleg előbb ütköznénk a korlátaiba, minthogy a tárgy lényegét megragadhatnánk. A módszer tehát azon az előfeltevésen alapul, hogy korlátozatlan szabadsággal rendelkezünk e téren. Husserl szerint tehát a fenomenológia nem létezhet korlátozatlan szabadság nélkül, ám e korlátlan, abszolútnak tetsző szabadságot mégsem teszi elemzése tárgyává.¹⁰

Husserl más irányú megfontolásai is összefüggésben állnak a szabadság problémájával. Ennek kapcsán elsősorban az ‘ich kann’, ‘a képes vagyok rá’ kifejezés értelmezése említendő meg. A horizont fogalmának elemzésekor ugyanis Husserl megmutatja, hogy ez, mint előre jelzett lehetőség valójában konkrét mozgásteret rajzol meg, amelyet az ember betölthet. (Hu 1 82. o., magyarul: 57. o.) E képességet nyugodtan tekinthetjük a szabadság konkrét szintjének, amely ugyanakkor – a horizont értelmének megfelelően – szigorúan *határolt* és habitualizált, azaz egy konkrét ráhangolódási folyamat, megszokás következtében alakul ki. E konkrét szabadság azonban természetesen nem lehet azonos a fenomenológiai redukció alapjául szolgáló „tökéletes szabadság”-gal.¹¹ S ami az elemzésünk szempontjából különösen lényeges, e habitualizált, horizontszerűen határolt szabadságfogalom nem illeszthető be a fent vázolt összefüggésbe, mely szerint az autonómia, a teleológia és a szabadság harmóniája határozza meg az új emberiség kibontakozását. Hiszen ahhoz, hogy a monáshközösség egyes tagjainak a habitusa ily módon összehangolódjon, mélyebb szinten kellene a harmóniának létrejönnie. Amint Husserl írja: ehhez az ember „egész konkrét létét apodiktikus szabadságban apodiktikus létként” kell megvalósítania. (Hu 6 275. o., magyarul: I. köt. 330. o.)

Az ‘apodiktikus szabadság’ fogalmát talán jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy Husserl az *akaratnak* és a *döntésnek* milyen fontos szerepet szán ebben az összefüggésben. Még a Válság-könyv bevezetésében írja, hogy „fel kell tennünk a kérdést, hogy mit akart eredetileg és azóta a filozófia, mit akartak a történelmileg egymással érintkező filozófusok és filozófiák. Mindezt azonban annak *kritikai* mérlegelésével kell megtennünk, ami célkitűzésében és módszerében arról a végső és eredeti valódiságról tanúskodik, ami ha egyszer szembeötlik, *apodiktikusan kényszeríti* az akaratot.” (Hu 6 16. o., magyarul: I. köt. 35. sk.)¹² Mintha azt mondaná: a történeti vizsgálatra azért van szükség, hogy megtudjuk, mit is akarunk tulajdonképpen, és hogy rákapcsolódhassunk valamiféle apodiktikus akarat áramkörére, amely aztán már biztosítja az új emberiség teleologikus kibontakozását.¹³ Egy 1931-ből származó, hátrahagyott kutatási kézirat egyértelműen megerősíti és egyben tovább árnyalja ezt az értelmezést. Ebben Husserl arról ír, hogy a történelem értelme nem más, mint „a transzcendentális interszubsjektivitásban rejtőző univerzális akarat, (a lét ‘metafizikai’ akarása). [...] Az igaz énben és igaz közösségben [...] rejlő akarat jelenti a tulajdonképpeni értelemben vett akaratot és az abszolút célra való eltökéltséget, amelyet logicizált formájában teljességgel

⁸ Husserl az *Erste Philosophie* című előadássorozatában is többször hangsúlyozta (Hu 8 92. o., 98. o.), hogy a fenomenológiai redukció végrehajtása teljes mértékben a szabadságunkban áll.

⁹ Vö. Held 2001 124. o.

¹⁰ Az sem tűnik járható útnak, hogy a szabadság fogalmát – Fink híres megkülönböztetésével (Fink 1957) – operatív fogalomnak tekintjük, s ezzel magyarazzuk e tematizálatlanságot. Nehéz belátni ugyanis, hogy miként tekinthetnénk a szabadságot operatív fogalomnak.

¹¹ Van Breda a kiadatlan kéziratok alapján szintén megkülönbözteti a természetes beállítódás korlátozott és a transzcendentális ego korlátozatlan szabadságát. (Breda 1973 279. sk. o.)

¹² A fordítást kissé megváltoztattam.

¹³ „Vagyunk, amik vagyunk: az újkori filozófiai emberiség funkcionáriusai, az ebben az emberiségben érvényesülő akaratú irány örökösei és hordozói – mégpedig azon eredeti megalapításból kiindulva, amely azonban egyben a görög megalapítás ismételt megerősítése és hatása.” (Hu 6 72. o., magyarul: I. köt. 98. o., a fordítást kissé megváltoztattam; vö. még Hu 29 364–373. o.)

felismerünk. Az eltökéltség a végtelen, az örökkévalóság akarása. [...]Az univerzális abszolút akarat, amely minden transzcendentális szubjektumban benne él, és amely lehetővé teszi a transzcendentális összsubjektivitás individuális-konkrét létét nem más, mint az isteni akarat.” (Hu 15 379. sk. o.)

Összefoglalva az előadást, a késői Husserl történetfilozófiai elmékedései olvasatunkban azt a rendkívül izgalmas lehetőséget kínálják, hogy a történelmet mint az emberiség fejlődésének transzcendentális történetét fogjuk fel,¹⁴ amelyben egyes kitüntetett történések előfeltevéssé válnak, mintegy leszállva és beépülve az emberi lét mélyrétegeibe. A Husserl által elmesélt belső történet¹⁵ azonban fogja marad a szigorú tudományosság követelményeinek és talán más metafizikai előfeltevéseknek is, s így egy rejtett teleológia keresésének történetévé válik, mely teleológia végül Husserl reményei szerint kiutat mutat az eddig megélt történelem kontingenciájából és anarchiájából. A szabadságfogalom tematizálatlansága és az abszolút akarat előtérbe állítása – úgy vélem – jelzi azokat a rendkívüli feszültségeket, melyek e kísérlet mélyén jelen vannak.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK:

EDMUND HUSSERL ÍRÁSAI:

- HU1: *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*, hrsg. von B. Strasser Nijhoff, Haag, 1950
 HU3: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I.*, hrsg. von W. Biemel, Nijhoff, Haag, 1950
 HU6: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Nijhoff, Haag, 1954
 HU7: *Erste Philosophie I.* hrsg. von R. Boehm, Nijhoff, Haag, 1956
 HU8: *Erste Philosophie II.* hrsg. von R. Boehm, Nijhoff, Haag, 1959
 HU15: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität III.*, hrsg. von I. Kern, Nijhoff, Haag, 1973
 HU27: *Aufsätze und Vorträge (1922–1937)*, hrsg. von T. Nenon, H. R. Sepp, Kluwer, Dordrecht/Boston/London, 1989
 HU29: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie Ergänzungsband Texte aus dem Nachlaß 1934–1937*, hrsg. von R. K. Smid, Kluwer, Dordrecht/Boston/London, 1993

HUSSERL MAGYARUL:

- „Az európai emberiség válsága és a filozófia”, in *Válogatott tanulmányok*, 1972. Gondolat, Budapest (ford.: Baránszky Jób László)
Az európai tudományok válsága I-II., 1998. Atlantisz (ford. Berényi Gábor, Mezei Balázs, Egyedi András és Ullmann Tamás)
Karteziánus elmékedések, 2000. Atlantisz (ford.: Mezei Balázs)

TOVÁBBI IRODALOM:

- BREDA, H.-L. van „Husserl und das Problem der Freiheit”, in: *Husserl*, hrsg. von H. Noack, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973. 277–281. o.
 DERRIDA, J. *Husserls Weg in die Geschichte am Leitfaden der Geometrie*, Fink Verlag, 1987.
 FINK, E. „Operative Begriffe in Husserls Phänomenologie”, In: *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Band XI., Heft 3, 1957. 321–337. o.
 HELD, K. „Horizont és szokás. Az életvilág husserli tudománya”, In: Schwendtner T. (szerk.) *Metszéspontok. A hermeneutika és a fenomenológia határvidékén*, L'Harmattan, Budapest, 2001. 115–130. o.
 JANSSEN, P. *Geschichte und Lebenswelt*, Nijhoff, Haag, 1970.
 KISIEL, T. J. „Husserl a tudomány történetéről”, In: Schwendtner T., Ropolyi L., Kiss O. (szerk.) *Hermeneutika és a természettudományok*, Áron, Budapest, 2001, 9–30. o.
 NIETZSCHE, F. *Die Geburt der Tragödie. Unzeitgemäße Betrachtungen*, Kritische Studienausgabe I. de Gruyter, München, 1999 (röv.: KSA)
 NIETZSCHE, F. *A történelem hasznáról és káráról*, 1989. Akadémiai, Budapest
 ORTH, E. W. *Edmund Husserls 'Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie'*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999.
 PATOCKA, J. „Edmund Husserl 'Az európai emberiség válsága és a transzcendentális fenomenológia'”, In: *Gond* 13–14, 1999, 9–20. o.
 RICOEUR, P. „Husserl und der Sinn der Geschichte”, In: *Husserl*, hrsg. von H. Noack, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973. 231–276. o.

¹⁴ A 'transzendente Geschichte', 'transzendente Historizität' kifejezés néhány előfordulása: Hu 15 392. o., Hu 29 80. o., 87. o. Derrida a késői Husserl kísérletét úgy értékeli, mint amely „egyfelől [...] a történetiség új mélységét hozta napvilágra, másfelől – ezzel korrelatív módon – a történeti reflexió új eszközeit és sajátos irányát határozta meg.” (Derrida 1987 34. o.)

¹⁵ A belső történet kifejezését lásd. p.l. Hu 6 386. o.